

GenderEd: „Combaterea stereotipurilor de gen în educație și în orientare profesională”

Analiză privind stereotipurile de gen în educație și orientare profesională în România

Această cercetare a fost realizată în cadrul proiectului european GenderEd, coordonat de către the Mediterranean Institute of Gender Studies, cofinanțat de Uniunea Europeană. Proiectul s-a desfășurat în paralel în patru state Europene. Această analiză prezintă date caracteristice pentru România.

Autori

Camelia Proca – Asociația pentru Libertate și Egalitate de Gen - A.L.E.G.

Eniko Gall – Asociația pentru Libertate și Egalitate de Gen - A.L.E.G.

Cercetători

Liviu Gaja – Asociația pentru Libertate și Egalitate de Gen - A.L.E.G.

Alexandra Abrudean – Asociația pentru Libertate și Egalitate de Gen - A.L.E.G.

Alina Lungu – Asociația pentru Libertate și Egalitate de Gen - A.L.E.G.

Design

Philippos Vasiliadis

© 2018 Asociația pentru Libertate și Egalitate de Gen - A.L.E.G.

Drepturi de autor - Asociația pentru Libertate și Egalitate de Gen - A.L.E.G.

Introducere

Prezenta cercetare s-a desfășurat în cadrul proiectului GenderEd: Combaterea stereotipurilor de gen în educație și în orientare profesională, co-finanțat de Uniunea Europeană. Studiul își propune să identifice atitudini și comportamente care perpetuează sau contestă stereotipurile de gen din educație, la nivelul următoarelor patru țări membre ale Uniunii Europene: Cipru, Italia, România și Lituania. În elaborarea cercetării naționale, toate țările partenere au urmat aceeași metodologie.

Studiul s-a axat pe rolul unităților de învățământ, al cadrelor didactice și al curriculei în perpetuarea sau contestarea comportamentelor și așteptărilor stereotipale în rândul fetelor și al băieților. De asemenea, s-a explorat impactul stereotipurilor de gen asupra atitudinilor și convingerilor fetelor și băieților în ceea ce privește alegerile lor profesionale.

Context

Conform mai multor studii recente (Legewie și DiPrete, 2014; Deligianni-Kouimtzi, 2010; Athanasiadou, 2002; Francis, 2002), socializarea de gen și stereotipurile de gen influențează în mare măsură alegerile educaționale și profesionale. Drept rezultat, segregarea de gen se perpetuează, atât în domeniul educației, cât și pe piața muncii din Uniunea Europeană (Francis și Skelton). Stereotipurile reprezintă o problemă din cauză că înfățișează în mod simplist anumite grupuri, ceea ce poate avea impact negativ asupra indivizilor din mai multe puncte de vedere, de exemplu limitându-le potențialul academic și profesional (Kauchak și Eggen, 2011). S-a determinat că segregarea de gen este o cauză a alegerilor educaționale și profesionale divergente, bazate pe ipotezele stereotipale dominante privind domeniile „mai adecvate” pentru femei, respectiv pentru bărbați (Deutsch, 2007). Spre exemplu, este mai probabil ca părinții și educatorii să se aștepte de la băieți să aleagă domeniul științelor, al tehnologiei, al ingineriei sau al matematicii (discipline STEM), indiferent ce rezultate academice au aceștia la materiile menționate, comparativ cu fetele. În schimb, de la fete se așteaptă să facă alegeri orientate spre oameni și spre asistență (EIGE, 2016). Aceste așteptări sunt internalizate și perpetuate de fete și de băieți atunci când fac alegeri educaționale sau profesionale (Ridgeway și Correl, 2004). Conform Rețelei de Experți Nesse:

În etapa formativă a adolescenței, tinerii vor să își afirme identitatea sexuală și de gen, iar prietenii lor așteaptă de la ei să aleagă materii prin care să își confirme identitatea de fată sau de băiat. Normele de gen dominante (hegemonice), care guvernează identitățile masculine sau feminine ideale, au un impact puternic asupra alegerilor educaționale.

În Europa, normele și așteptările sociale se reflectă în tiparul alegerilor educaționale, acestea prezentând o **segregare orizontală** pe criterii de gen. Femeile sunt subreprezentate în domeniile STEM (EIGE, 2016, Caprile M. et al,

2012); cele mai mari diferențe de gen se regăsesc în inginerie, unde doar 28% sunt femei (EIGE, 2016). Femeile sunt, de asemenea, subreprezentate în cercetarea științifică, numai 33% dintre cercetătorii din UE fiind femei (Comisia Europeană, 2015). Pe de altă parte, bărbații încă ezită să urmeze studii și profesii în domeniul asistenței. Alegerile educaționale sunt strâns legate de oportunitățile de carieră și contribuie la perpetuarea segregării orizontale pe piața muncii. De exemplu, în educația pre-școlară, numai 4,9% dintre cadrele didactice sunt bărbați (Eurostat, 2015; Eacea, 2015), în timp ce, în domeniile STEM, găsim în continuare puține femei (Caprile M. et al 2015).

Pe lângă segregarea orizontală de gen, și stereotipurile de gen, prejudecățile și rolurile așteptate conduc la **segregare verticală**. Bărbații europeni sunt suprareprezențați în poziții de conducere și înregistrează rate mai mari de angajare (Comisia Europeană, 2015). Segregarea verticală reflectă rolurile de gen din societate, unde bărbații sunt asociați cu succesul și avansarea profesională, cu puterea economică și cu imaginea celui care aduce bani în casă, fiind principalul responsabil pentru susținerea familiei. În schimb, identitatea femeilor este un construct conflictual, deoarece aspecte tradiționale privind feminitatea se izbesc adesea de rolurile mai moderne, specifice femeii emancipate (Deligianni-Kouimtzi, 2010). Astfel, rolul femeii este asociat cu concilierea dintre viața profesională și cea de familie și cu succesul pe plan academic, dar care nu duce întotdeauna la succes profesional. Astfel, rămâne „așteptarea” sau „obligația” socială a femeilor de a-și sacrifica cariera pentru a se axa pe maternitate și pe îngrijirea familiei. Din acest motiv, femeile sunt împinse spre domenii profesionale de „susținere” (profesii pentru care nu este necesară o specializare profundă) sau cu normă parțială/program flexibil, adoptând un rol complementar în ceea ce privește contribuția acestora la venitul familiei.

Educația este cheia eradicării stereotipurilor de gen care conduc la segregare de gen verticală și orizontală în toate sferele vieții sociale (EIGE, 2016). Pe parcursul demersurilor de a integra dimensiunea egalității de gen în educație, cercetările au subliniat rolul cadrelor didactice și al materialelor de studiu în perpetuarea comportamentelor și așteptărilor stereotipale, atât la clasă, cât și în afara acesteia (EIGE, 2016). Cadrele didactice exprimă, în mod constant, așteptări diferite de la fete și de la băieți. De exemplu, profesorii/profesoarele cred că fetele sunt liniștite și ignoră adesea comportamentul lor disruptiv la clasă, muștrându-le foarte rar. În schimb, despre băieți se crede că sunt sursa celor mai multe probleme din clasă, motiv pentru care sunt muștrați și pedepsiți mai sever. De asemenea, este mai probabil ca ei să fie suspectați în cazul încălcării unor reguli sau al daunelor minore aduse proprietății. În plus, cadrele didactice par că se așteaptă de la fete să dea dovadă de comportamente mai „adecvate” (Nesse, 2009; GEAR, 2016; GENDER-ED, 2017). În afara programei, fetele primesc, de obicei, sarcinile „ușoare”, respectiv curățarea sau decorarea unei săli ori însoțirea oaspeților în cadrul evenimentelor școlare. Comparativ, băieții primesc îndatoriri care implică mutarea unor obiecte (indiferent cât sunt de grele sau de mari) și alte sarcini din sfera construcțiilor, a reparațiilor sau a tehnologiei (GEAR, 2016). Mai mult, limbajul și comportamentele cadrelor didactice diferă față de băieți, decât față de fete. Se pare că băieții domină sfera spațială și pe cea auditivă (Alvarez-Nunes, 2014), deoarece este mai probabil ca ei să „debiteze” cu încredere răspunsuri.

Din acest motiv, sunt lăudați mai des, ceea ce le întărește încrederea în sine (Raghavendra T., 2014). Se pare că așteptările cadrelor didactice legate de performanța școlară a fetelor sunt mai mari (GEAR, 2016). Cu toate că își dau seama că fetele au note mai mari, interpretează succesul băieților în mod diferit: consideră că, în cazul băieților, performanțele școlare le reflectă inteligența, în timp ce, în cazul fetelor, acestea sunt rezultatul diligenței și al eforturilor (Deligiannis-Kouimtzis et al., 2003, Elwood, 2005). Chiar și băieții care înregistrează performanțe școlare scăzute sunt considerați inteligenți (Jones & Myhill, 2004b). Deși sunt conștienți că fetele și băieții au rezultate similare la științe și la matematică, cadrele didactice consideră, în continuare, că băieții au aptitudini „înnăscute” pentru aceste materii (Murphy & Whitelegg, 2006; Stavridou, Solomonidou și Sachinidou, 1999).

Convingerile stereotipale despre fete și băieți predomină și în rândul elevilor. Pentru a evita reacțiile negative ale colegilor, elevii resimt adesea presiunea de a se conforma normelor de gen (EIGE, 2016). Psihologia comportamentală arată că fetele au tendința să fie mai puțin încrezătoare și să își subestimeze aptitudinile, mai ales la cursuri la care resimt o competiție mai puternică cu băieții sau la care notele mari par relativ mai greu de obținut (Van De Werfhorst et al., 2003). Pe de altă parte, se pare că băieții își supraestimează capacitățile și par foarte siguri pe ei (Niederle și Vesterlund, 2007). Tendința este cu atât mai accentuată la materii precum matematica și științele, rezultatul fiind că fetele își subestimează potențialul de a avea succes și renunță la materiile din această sferă; Kurtz-Costes et al. (2008) numesc acest trend procesul de ajustare a auto-eficienței.

După cum spuneam, segregarea de gen de pe piața muncii este consecința alegerilor educaționale și implicit profesionale. Acestea sunt influențate de o serie de factori, printre care se numără mediul școlar, cadrele didactice, colegii, programa școlară și modul în care le sunt prezentate copiilor informații despre ocupații și domenii de activitate (Legewie și DiPrete, 2014). Concluziile prezentului studiu vor contribui la dezvoltarea unor instrumente pedagogice inovatoare (precum ghiduri, materiale de instruire și un joc online) destinate cadrelor didactice, elevilor și consilierilor educaționali, dar și la elaborarea unor recomandări privind politicile și la mesaje privind înlăturarea stereotipurilor de gen din educație.

La nivel european, România continuă să se claseze pe ultimele locuri în ce privește indicele egalității de gen, iar acest lucru este valabil și la capitolele educație și muncă. Având în vedere domeniile analizate de Indexul Egalității de Gen publicat de [EIGE](#), situația din domeniul cunoașterii s-a îmbunătățit în majoritatea statelor membre, din 2005 până în 2015. Chiar dacă s-au făcut și progrese, România continuă să se claseze pe ultimele locuri în Europa în privința atingerii egalității de gen (conform Indexului Egalității de Gen publicat de EIGE în 2017 România avea 52,4 puncte, în comparație cu media europeană de 66,2), iar domeniile în care se manifestă cele mai mari inegalități în România sunt:

accesul la funcții de conducere (în sferile politică, economică și socială), timp și resurse financiare.

În România nu se înregistrează diferențe majore între femei și bărbați privind rata alfabetizării (în jurul a 97% atât pentru femei, cât și pentru bărbați), și nici în privința gradului de absolvire în învățământul superior (în jurul a 13,1%). Dar dincolo de ratele de alfabetizare și de absolvire în învățământul superior, care pot induce impresia unor șanse egale între femei și bărbați, inegalitatea de gen se insinuează în diverse moduri subtile în sistemul de învățământ. Segregarea de gen în educație este o provocare persistentă, care reține serios progresul în domeniul egalității de gen în domeniul cunoașterii. Un indicator folosit de EIGE este numărul de studenți care aleg un profil umanist, iar diferența înregistrată în România este semnificativă: 30,1% dintre studente față de 17% dintre studenții de sex masculin urmează facultățile de profil umanist (care pregătesc forța de muncă din educație, sănătate, asistență socială – domenii unde predomină femeile și salariile mici).

Conform INSSE¹, diminuarea continuă a populației țării din ultimele două decenii a afectat și volumul populației școlare. În anul școlar 2015/2016, populația școlară din România a înregistrat cu 16,5% mai puțin decât în urmă cu zece ani. Scăderea a fost mai intensă la populația școlară feminină (-17,1%), decât la cea masculină (-15,9%). În general, populația școlară este aproximativ echilibrată pe sexe, pentru toate nivelurile educaționale. În învățământul preuniversitar, populația feminină este aproximativ aceeași cu cea masculină, ponderea fetelor situându-se peste valoarea de 49%. Dar abandonul școlar în învățământul preuniversitar are printre motivele principale și căsătoria timpurie în rândul fetelor, mai ales în rândul etniei roma, conform datelor publicate de inspectoratele școlare. În învățământul superior însă, situația este în favoarea fetelor, în acest sens România confirmând un trend european. De exemplu, în anul școlar 2015/2016, 53,3% din studenții înscriși la programele de licență, respectiv 55,9% din învățământul universitar de masterat, cursuri și studii postuniversitare și doctorat, erau persoane de sex feminin.

Segregarea de gen pe piața muncii

Diferențele între femei și bărbați devin foarte evidente în România când privim datele segregate pe sexe de pe piața muncii. 53,2% dintre femei au un loc de muncă, rata pentru bărbații angajați fiind mult mai mare, de 69,5%². Mai mult,

---

¹

http://www.insse.ro/cms/sites/default/files/field/publicatii/femeile_si_barbatii_parteneriat_de_munca_si_de_viata_1.pdf

² Sursa: Eige Gender Equality Index 2017

posturile ocupate de femei sunt în domenii umaniste și mai puțin tehnice, iar acestea sunt totodată cele mai prost plătite (învățământ, sănătate etc.).

În România, segregarea ocupațională orizontală atinge cote ridicate, spre deosebire de alte state din UE: femeile au profesii care sunt, în mod tradițional, prost plătite (în domenii precum servicii, educație, sănătate, asistență socială, turism), în timp ce bărbații sunt mai bine reprezentați în ocupații tehnice, cum ar fi construcțiile și tehnologia. Acest fenomen cunoscut drept „pereții de sticlă” se referă la segregarea „invizibilă” pe ocupații considerate potrivite pentru fiecare gen.

Conform datelor din *Strategia națională privind promovarea egalității de șanse între femei și bărbați și prevenirea și combaterea violenței domestice pentru perioada 2018-2021*, pentru anul 2015, domeniile de activitate unde populația feminină ocupă locuri de muncă într-o proporție mult mai mare decât cea a bărbaților sunt: sănătate și asistență socială (81,5%), învățământ (74,7%) și respectiv hoteluri și restaurante (59,7%). Ponderi mai ridicate ale bărbaților se întâlnesc în următoarele sectoare: construcții (93,6%), producția și distribuția energiei electrice și termice, gaze și apă (81,4%), administrație publică și apărare (58,5%).

Segregarea profesională verticală se referă la lipsa femeilor din funcții de conducere sau de conducere superioară. Acest fenomen este denumit „plafonul de sticlă”. România era în 2015 pe ultimul loc în UE la procentul femeilor în poziții de conducere în rândul marilor companii, cu 11,3% față de media europeană de 21,2%. În administrația publică femeile sunt majoritare doar în rândul funcționarilor administrativi fără funcții de conducere. Din 41 de județe, doar județul Sibiu are în funcția de președinte al autorității județene o femeie.

Metodologia de cercetare

Studiul s-a bazat pe **metode mixte de cercetare calitativă**. Mai exact, observații la clasă, focus grupuri cu profesori/profesoare, consilieri educaționali și elevi, precum și o cercetare documentară (analiza manualelor școlare). Mai jos, prezentăm și motivăm metodele utilizate.

OBSERVAREA LA CLASĂ

Am apelat la observarea la clasă pentru a explora în ce fel sunt integrate stereotipurile de gen în mediul școlar. Ne-am propus să descoperim direct de la sursă cum se întăresc sau cum se contestă stereotipurile de gen în școli în timpul orelor de curs sau al pauzelor. Este posibil ca stereotipurile de gen să fi fost internalizate de profesori și de educatori, ceea ce ar exclude posibilitatea ca aceștia să le identifice sau să discute despre respectivele aspecte din

comportamentele lor. În plus, observația este cea mai bună modalitate de a explora comportamente care ar fi greu de descris în cadrul unui interviu (Merriam și Tisdell, 2016). În acest caz, așadar, observatorul extern este cel mai bine poziționat și pregătit pentru a identifica stereotipurile și practicile stereotipale. Mai mult, observațiile furnizează echipei de cercetare exemple de incidente și de comportamente reale din instituțiile de învățământ, care pot sta la baza interviurilor amănunțite de mai târziu.

Recrutarea participanților

Înainte de începerea activității de observare, Asociația pentru Libertate și Egalitate de Gen - A.L.E.G. a semnat protocoale de colaborare cu opt unități de învățământ care au fost de acord să se implice în proiect. Au fost selectate școli din diverse contexte sociale și cu niveluri diferite de „faimă”, criteriul principal fiind ca acestea să aibă clasele a VII-a și a IX-a, respectiv vârstele 13-16 ani, grupul țintă al proiectului. Având în vedere faptul că observarea s-a desfășurat în ultimul semestru (aprilie-iunie), clasele a VIII-a nu au participat, deoarece se pregăteau pentru Evaluarea națională.

Observarea s-a realizat în 8 școli generale și licee, la clase de a VII-a și a IX-a. Numărul total al elevilor din aceste clase a fost de 214, respectiv 116 fete și 98 de băieți. Am asistat la un număr de 32 de ore de curs/academice a 50 de minute fiecare, atât din categoria STEM, cât și din categoria socio-umane, predate, în majoritate, de cadre didactice de sex feminin, cu două excepții în care cadrul didactic a fost bărbat.

S-au observat diverse cursuri, precum matematică, fizică, limba și literatura română, religie, educație antreprenorială, geografie, biologie, chimie, limbi străine, TIC, consiliere vocațională și tehnologică etc.

Observarea a fost realizată de un cercetător social cu experiență, care a aplicat următoarele reguli:

- nu vorbești; eviți orice intervenție sau interacțiune cu elevii sau cu profesorii;
- păstrezi confidențialitatea și eviți discuții despre cele observate cu terți;
- ții o evidență scrisă a celor observate, cu caracter obiectiv, faptic, imparțial și fără a include judecăți personale; notezi cele spuse sub formă de citate.

Așezarea în bănci

În majoritatea sălilor de curs, băncile au fost dispuse pe șiruri, în fiecare bancă stând câte două persoane, cel mai adesea fată cu fată, băiat cu băiat, băncile mixte reprezentând excepții (prietenie, respingere din partea colegilor sau pentru „astâmpărarea băiatului” după spusele cadrelor didactice), în puține cazuri se stătea în bancă individual (situații în care elevul/eleva era respins/ă de colegi pe

motiv de comportament sau era pur și simplu alegerea acestuia/acesteia și aranjamentul clasei permitea).

Într-unul din liceele cu profil tehnologic, precum și în sălile de laborator din școlile teoretice, băncile erau dispuse în șiruri orizontale a câte 5-7 locuri, elevii fiind așezați în bănci în funcție de preferințele personale. S-a observat o relativă segregare a sexelor: băieții sunt comasați pe rândurile din spate, în timp ce celelalte rânduri erau ocupate predominant de fete; dacă erau băieți în rândurile din față, cadrul didactic explica: „*așa îi putem ține sub observație, ei sunt mai neastâmpărați/neatenți/gălăgioși/deranjează ora*” sau „*ei sunt băieții silitori, care vor să fie atenți la oră*”.

La unele discipline (chimie, limba română, educație tehnologică) elevii au fost organizați în grupuri de 4-6 persoane, formate în funcție de preferințele personale, fără a se lua în considerare apartenența la un sex sau altul.

Atmosfera în timpul orei

S-a observat că atmosfera la clasă depinde, în principal, de capacitatea cadrului didactic de a asigura un climat stabil, disciplinat și interesant. Astfel:

- cadrele didactice care îmbină autoritatea cu comunicarea deschisă, empatică, implicată, sunt cele ale căror cursuri se desfășoară în condiții de ordine, atenție, interes, implicare din partea elevilor/elevelor;
- cadrele didactice mai permissive sau, dimpotrivă, excesiv de autoritare, care nu au o comunicare eficientă cu elevii (nici sub aspectul comunicării interpersonale, nici din punctul de vedere al comunicării informațiilor de specialitate), sau cele care doar își predau lecția sunt cele ale căror cursuri se desfășoară în condiții de gălăgie, dezordine, neatenție (elevii se deplasează în clasă în timpul orei, vorbesc între ei) și de lipsă de interes și implicare din partea elevilor/elevelor;
- cadrele didactice care au făcut legături între evenimente cotidiene și lecțiile predate au reușit să capteze interesul elevilor, să-i pună pe gânduri și să pornească discuții utile.

De asemenea, s-a observat că atmosfera a fost influențată și de volumul de informații pe care elevii/elevelor le au de scris în timpul orei. Astfel, la orele de matematică, la unele ore de română, la cursurile pentru care nu există manual și învățarea se bazează exclusiv pe notițele luate în cursul orei (ex. securitate și sănătate în muncă, educație tehnologică, lăcătușerie), atmosfera a fost, de regulă, dominată de liniște, elevii fiind ocupați cu scrisul.

În niciuna dintre clasele la care am asistat nu am remarcat o atmosferă negativă, tensionată, indiferent de materia predată.

Distribuția pe sexe și implicațiile acesteia

La liceele tehnologice s-a constatat o proporție de aproximativ 2:1 între băieți și fete – la acele licee cu specializări „tradițional masculine” (mecanică, prelucrarea lemnului) și respectiv 2:1 între fete și băieți în liceul tehnologic cu profil textil, pedagogic.

În școlile teoretice, două dintre clasele la care s-a asistat au avut o componență echilibrată din punct de vedere al genului, iar în celelalte compoziția era de aproximativ 2:1 fete-băieți.

Compoziția clasei a avut implicații diferite, în funcție de profilul școlii. Astfel:

- în școlile teoretice, indiferent de proporția fete/băieți, elevii par aproximativ la fel de implicați în activitățile clasei. Ocazional s-a remarcat o implicare mai accentuată din partea fetelor. Atmosfera la clasă era caracterizată, în principal, de relativă ordine, liniște, organizare.
- în liceele tehnologice, implicarea la oră a fost mai mare din partea reprezentanților sexului dominant numeric, respectiv băieții, la liceele cu profil „masculin”, fetele la liceul textil. Atmosfera la clasă a fost mai gălăgioasă și mai puțin organizată decât în școlile teoretice, cu mici variațiuni în funcție de materia predată.

Cadrele didactice

Din cele 32 de ore de curs la care s-a asistat, doar două au fost predate de cadre didactice bărbați. Nu s-au identificat diferențe între maniera de predare, modul de interacțiune cu elevii/elevele, implicarea în activități, interesul pentru materie, din perspectivă de gen.

Sub aspectul comunicării cu elevii/elevele, s-a remarcat faptul că majoritatea cadrelor didactice utilizau formulări de adresare generale, cel mai frecvent nementionând numele elevilor. Spre exemplu, atunci când formulau întrebări, nu nominalizau persoane anume care să răspundă, ci se adresau întregii clase, lăsând la latitudinea elevilor dacă doresc sau nu să răspundă sau pur și simplu indicau persoana care să răspundă prin indicare cu degetul sau cu apelativul „tu”- „Măi, ce-ți lipsește de nu scrii? Haideți să-l ajutăm!”

Au existat și câteva cadre didactice care au folosit constant prenumele elevilor în interacțiunile cu ei. Erau acele cadre didactice care aveau o abordare mai deschisă, colaborativă, empatică, implicată față de elevi. De exemplu, „*Andrei, explică-i Mariei ce are de făcut.*”, „*Zi-ne, Ionică, ce calitate are preotul - cântă frumos, așa e? Vrem să-l auzim.*”

În multe situații se folosea termenul „*elev*”, care a devenit o formulă de adresare neutră/generalizată, chiar dacă clasa era dominată numeric de fete (aspect remarcat și de acestea). De exemplu, „*Vreau să nu vă uitați la colegul de bancă și să scrieți ideea voastră despre...*”, „*Vreau să zică fiecare elev ideea greșită.*”

*„Reușește un profesor să schimbe un elev leneș, dar o clasă de elevi leneși?”
„Fiecare elev scrie ce vrea să știe despre... și ce ar vrea să știe.”*

S-a constatat că era folosită adresarea directă, pe numele de familie, atunci când vreun elev/vreo elevă era atenționat/ă cu privire la un comportament considerat nepotrivit. Cadrele didactice au formulat mai frecvent atenționări la adresa băieților, în condițiile în care aceștia erau cei care manifestau mai frecvent comportamente disturbatoare, erau gălăgioși sau vorbeau neîntrebați.

Atunci când comportamentele sancționabile erau manifestate de fete, cadrele didactice interveneau, de asemenea, nefiind remarcate diferențe majore de atitudine sau severitate comparativ cu intervențiile față de băieți. În unele clase, băieților li se atrăgea atenția asupra comportamentului perturbator - să reducă din zgomot, să-și revizuiască vocabularul și tonul, iar în cazul fetelor mustrarea era cumva legată de genul lor: *„Ești fată, ar trebui să fii mai liniștită.”*, *„Nu așa se poartă o fată.”*

La majoritatea orelor la care s-a asistat, atitudinea cadrelor didactice față de elevi/eleve a fost una echidistantă: au acordat atenție în mod egal fetelor și băieților, au solicitat implicarea în activități și unora, și altora, fără a manifesta comportamente discriminatorii sau tendențioase.

Unele cadre didactice au avut o abordare empatică, colaborativă, solidară cu problemele și preocupările elevilor, dar totodată autoritară, capabilă să impună ordine și disciplină. Frecvent, impresia generată a fost una de echipă. De remarcat faptul că aceste cadre didactice facilitau înțelegerea conținuturilor discutate prin apelare frecventă la exemple din viața cotidiană a elevilor (de exemplu, egalitate de șanse între femei și bărbați, iubire, relații sănătoase vs relații nesănătoase, căsătorie, respect, virtute, simulare interviu de angajare etc.), prin încurajarea acestora să gândească critic, să facă conexiuni între informațiile pe care le dețin sau le întâlnesc în viața cotidiană și cele predate. Această abordare a fost mai frecvent observată la profesoare care predau engleza, biologia, limba română, educație antreprenorială și la cele care aveau calitatea de diriginte al clasei.

Cadrele didactice care predau materii precum fizică, chimie, matematică, germană au manifestat o atitudine oarecum mai distantă, mai puțin colaborativă (sau de fond), mai puțin interesată de modul în care erau transmise, recepționate și procesate informațiile specifice de către elevi. Senzația generată a fost una de delimitare clară între elevi/eleve și cadrul didactic, acesta din urmă fiind concentrat pe a transmite informații, dar nu și pe modul de transmitere și recepționare a acestora, și foarte puțin interesat de relația și interacțiunea propriu-zisă cu elevii/elevele.

De regulă, în toate clasele, elevii ridicau mâna când voiau să răspundă. Au fost cadre didactice care nominalizau în mod special elevi și eleve despre care presupuneau că nu știu să răspundă și atunci erau muștrați, nominalizându-se elevi „buni”, care erau pregătiți. Urmau apostrofări de genul „*Ai cam lipsit, de aia nu știi.*”, „*Să trecem mai departe că pierdem vremea.*”, „*Unii știți, alții nu, puneți mâna și învățați!*”, „*Bianca, te ascult din lecția de zi!*”

Elemente de întărire a stereotipurilor de gen în comportamentul și discursul cadrelor didactice

- Atunci când comportamentele sancționabile erau manifestate de băieți, li se spunea să reducă din zgomot, să-și revizuiască vocabularul și tonul, iar față de fete, muștrarea era cumva legată de genul lor: „*Ești fată, ar trebui să fii mai liniștită.*”, *Nu așa se poartă o fată.*”
- O profesoară a afirmat că „*Silvicultura nu este pentru fete.*”
- Diriginta către o elevă a cărei mamă venise la școală să vorbească despre situația fiicei: „*Lasă antrenamentul la fotbal, ești în a VIII-a, trebuie să înveți, lasă-l pentru băieți.*”
- La predarea proiectelor, profesoara spune: „*Ești fată, încearcă să fii mai ordonată, uite (arată clasei caietul unui băiat) așa ar trebui să fie și proiectul tău și el este băiat.*”
- Profesoara în timp ce împărțea fișe de lucru elevilor, a făcut remarcă: „*Pe băieți îi omor dacă le dau așa greu.*”; poate fi dedusă de aici percepția profesoarei că băieții sunt mai puțin implicați în sarcină și preferă să depună mai puțin efort.
- „*Fetele au lucrat mai îngrijit, băieții parcă au lucrat într-un grajd, așa-s de șifonate proiectele din portofoliu.*”
- „*Fata asta este toată ziua cu acel cub (rubik), băieții nu se pricep, deși așa ai zice... măcar ea se pricepe și-l face cât ai clipi.*”
- Când o elevă își prezintă proiectul în fața clasei, profesoara spune: „*Așa se îmbracă femeile, frumoasă ca pentru o poză.*”
- „*Dacă ești talentat, de exemplu, fetele când cos, brodează - că ele o fac - folosesc lupa.*”
- „*Vorbiți cu fetele că ele au fost mai harnice.*”
- „*Ești frumoasă, dar nu-i acesta răspunsul la întrebare...*”

Elemente de combatere a stereotipurilor de gen în comportamentul și discursul cadrelor didactice

- După terminarea unei sarcini ce a implicat activități practice (tăiere porțiuni din ziare, colaj, lipire) și a generat mizerie, profesoara de limba română a solicitat tuturor elevilor să se implice în activitățile de curățenie, insistând că și băieții trebuie să participe.

- Atunci când au lucrat elevii în grupuri, profesoara a solicitat și fetelor, și băieților să participe la mutarea și gruparea băncilor.
- Când era nevoie să se șteargă tabla, de obicei fetele se ofereau voluntare să o facă, în unele situații cadrul didactic le sugera și băieților că pot să o facă.
- Diriginta, care a fost și aprobată de elevi la lecția despre meserii, a spus că *„nu există o meserie exclusivistă, în egală măsură poate lucra și o femeie și un bărbat aceeași meserie”*, a mai completat și cu *„aptitudinile noastre nu țin de sex”* și a aprobat elevul care a spus că *„avem fete cu noi care lucrează la strung.”* *„Pe timpul războiului, femeile preluau toate sarcinile.”*
- Profesoara a făcut legătura cu tema lecției - piața muncii și accesarea de meserii în funcție de sex și ziua în care se aflau, 8 mai - Ziua egalității de șanse între femei și bărbați. A provocat discuții: *„Avem aceleași șanse? Același program de lucru? Există egalitate sau ar trebui să fie?”*
- La lecția despre iubire („Romeo și Julieta”), profesoara a purtat discuții libere despre relații, căsătorie, decizii, comunicare. A făcut o paralelă între perioada în care a fost scrisă piesa și prezent provocând o dezbatere pe tema aceea: *„Cum este să te căsătorești azi la 14 ani?”*
- La ora de română, profesoara a vorbit despre condiția femeii, despre jertfă, despre victime femei (Ana din „Ion”): *„Să ne gândim în ce opere literare găsim femei care au fost agresate?”*. Când un elev a spus că *„Bărbatul român merge acasă și-și agresează nevasta!”* a insistat să se discute pe acest subiect făcând o paralelă între vremurile din trecut cu cele prezente.
- Atunci când o elevă a spus că *„Azi nu ai încredere în femeii ginecolog, când o femeie este însărcinată alege să meargă la un bărbat ginecolog - așa știu eu, am auzit că e mai bine așa”* a dus discuția spre meseria de medic, a explicat de ce femeile au intrat mai greu în acel domeniu, la nevoia de a respecta orice om, și să se dea o șansă fiecăruia, indiferent de gen.
- Profesor către un elev *„De ce ți-a fost rușine să faci curat în fața școlii? Oricine poate face curat, nu este un lucru pe care doar fetele trebuie să-l facă”*. A purtat discuții despre mentalitate și de ce este importat ca fetele și băieții să se ajute.
- La ora de biologie, când se vorbea despre metode contraceptive, s-a adus în discuție o statistică prin care se arăta numărul mare de mame minore, de unde au pornit discuții interesante, deschise, lucru ce arată că astfel de discuții au mai fost purtate cu clasa: *„Copilul este responsabilitatea amândurora, nu se face singur. De asta e bine să folosești contracepție,”* iar *„dacă prietenul nu vrea o metodă de contracepție, îi spui pa!”*. A vorbit

și despre consimțământ și a ținut ca cei prezenți să-i înțeleagă rostul într-o relație.

- La ora de biologie, când se discuta un subiect mai delicat, profesoara nu ocolea discuția, ci o spunea într-o formă mai amuzantă, dar care să-i capteze pe elevi: „*Bine că am depășit momentul barza.*”

*****Observații**

De luat în considerare în analiza comportamentului cadrelor didactice faptul că unele dintre acestea au perceput prezența observatorilor drept o inspecție, astfel că este foarte probabil ca modul de comportare manifestat să fi fost modificat față de modul lor general de comportare la clasă. Au fost și cadre didactice care au „pregătit” clasa sau au venit cu justificări și explicații în timpul observațiilor: „*Este o clasă slăbuță.*”, „*Trebuia să fi mers la o altă clasă.*”, „*Vor opționale să vorbească, nu să facă ore.*”

Unele dintre acestea au organizat activități de grup, cu scop demonstrativ, fiind evident însă faptul că nu acesta era modul curent în care își predau materia: „*Nu știi să lucreze pe echipe, împreună.*”

Altele insistau foarte mult pe a oferi o imagine pozitivă, iar când clasa nu coopera sau manifesta interes redus pentru oră, făceau afirmații de genul: „*De regulă, nu sunt așa.*” sau „*Haideți, că altădată răspundeți mai bine.*”

Unele afirmații ale elevilor ne-au întărit ideea că unele cadre didactice s-au comportat diferit din cauza prezenței noastre la clasă: „*Să mai veniți la noi, că se poartă frumos când sunteți dumneavoastră.*”

Interesul elevilor pentru materie, implicarea în activități

Elevii/elevele par să acorde mai multă atenție materiilor considerate „importante” (matematică, limba română), respectiv materiilor care intră la examenele finale (de admitere la liceu, respectiv de bacalaureat).

Un grad mai ridicat de interes și de implicare în activitățile la oră se remarcă la acele cursuri susținute de cadre didactice care au o interacțiune pozitivă cu elevii (comunică, stimulează implicarea elevilor, manifestă interes pentru modul în care aceștia gândesc, pentru reacțiile lor vizavi de subiectele discutate) și care au o abordare de natură să stimuleze interesul elevilor pentru materia predată (expun clar informațiile, oferă explicații, fac paralele cu exemple din realitatea cotidiană, manifestă ele însele interes pentru ceea ce predau, pun accent pe relevanța practică a materiei predate, stimulează gândirea critică).

În mod constant se remarcă un interes scăzut din partea elevilor/elevilor pentru materii precum fizică, chimie, matematică. Numărul de absențe constat nu pare a fi corelat cu materia predată.

Conținutul materiei predate

Ca observație generală, nu s-a remarcat în conținuturile didactice predate elemente particulare care să conducă spre conceptul de gen, abordarea principală fiind una insensibilă la diferențele de gen (*gender-blind*).

Totuși, s-a remarcat, în unele situații, o abordare particulară din partea unora dintre cadrele didactice, abordare care valorifică elemente ce țin de conceptul de gen. Astfel:

- la una din orele de română, este citit un fragment din autobiografia unei femei din perioada postbelică. Poziția acestei femei este una atipică: avea studii superioare (într-o perioadă când acest lucru era foarte rar), provenea dintr-o familie burgheză (element negativ, din perspectiva sistemului comunist de atunci), lucra într-un atelier, ca muncitoare necalificată (consecință a originii ei burgheze). Profesoara valorifică foarte bine acest subiect ofertant, făcând referire la aspecte de gen și având o abordare de natură de a promova egalitatea de gen.
- tot la limba română profesoara analizează personajul Ana din „Ion” și se discută despre violența asupra femeilor;
- la ora de biologie, când se discută despre contracepție, profesoara insistă că o sarcină este responsabilitatea amândurora;
- la ora de materii prime, atunci când se dădeau exemple de articole vestimentare produse din fibre, profesoara menționează atât articole specific feminine, cât și articole specific masculine. La aceeași oră, elevii primesc sarcina de a „îmbrăca” o siluetă umană desenată pe o fișă de lucru și au posibilitatea să aleagă între siluete feminine și masculine.
- profesorul de istorie prezintă în afara orei un film „Nuntă mută” după care urmează discuții despre viața tinerilor de acum 70 de ani
- consilierul școlar prezintă femei care au făcut istorie, femei despre care elevii/elevele nu au mai auzit sau că pot face așa ceva precum Smaranda Brăescu, Ana Aslan, Florica Bagdasar, Maria Virginia Andreescu Haret, Elena Negruzzi etc. remarca unei fete din clasă a fost *„și de ce nu sunt și aceste femei pe pereți în școală? ar fi bine să le vedem și pe ele, nu doar bărbați.”*

Elevii/Elevele

În majoritatea școlilor, băieții se remarcă ca fiind mai vocali, interveneau mai frecvent pentru a-și exprima părerile (chiar dacă nu erau întrebați de cadrul didactic), făceau mai frecvent comentarii. Am întâlnit doar câteva excepții în care fetele erau cele care aveau un comportament de natură a deranja desfășurarea firească a orei, dar atunci și cadrele didactice aveau în vedere să scoată în

evidență acest fapt subliniind că „*Sunt fete și se comportă așa!*” sau „*Ea este o fată băiețoasă.*”, „*Bianca, ar fi trebuit să fii băiat.*”

În unele cazuri, cadrele didactice făceau remarci de natură să indice faptul că anumiți elevi din clasă erau considerați „elevi problemă”; în cele mai multe cazuri erau băieți.

Sub aspectul implicării în activitățile de la clasă, observațiile noastre diferă de la o școală la alta. Astfel:

- în liceele tehnologice cu profil „masculin” (mecanică, lăcătușărie și prelucrarea lemnului), băieții erau cei mai activi la oră, răspunzând mai frecvent la întrebările formulate de cadrul didactic, manifestând mai mult interes pentru materia predată, în timp ce atitudinea fetelor era una predominant pasivă, neimplicată (cu unele excepții), indiferent de materia predată și de cadrul didactic care a predat.
- în liceul tehnologic cu profil „feminin” (textil, uman, limbi străine), deși băieții erau mai vocali (cel mai frecvent pe teme care nu țineau de specificul materiei), fetele manifestau mai multă implicare în sarcinile de la clasă: erau mai concentrate la ce aveau de făcut, lucrau mai rapid, în liniște. Erau și clase în care băieții mai „liniștiți” stăteau în bănci cu fete sau în primele rânduri (dar nu scăpau netaxați de restul colegilor, fiind luați peste picior).
- în școlile teoretice, acolo unde numărul fetelor din clasă era mai mare decât al băieților, fetele păreau să fie mai active, mai implicate. Atunci când s-au desfășurat activități pe grupuri, în fiecare grup, fetele și-au asumat rolul de lider, ele erau cele care coordonau activitatea grupului și luau deciziile, băieții adoptând fie o poziție pasivă, fie una de colaboratori subordonați. Am remarcat faptul că băieții au manifestat mai mult interes și implicare în sarcinile de la clasă care presupuneau mai multe activități practice (decupare, lipire, colaj), în raport cu activitățile care implicau doar scris. De asemenea, în situațiile în care trebuiau prezentate întregii clase rezultatele grupului, în marea majoritate a situațiilor fetele erau cele care se ofereau să prezinte.
- când trebuia ștersă tabla, fetele erau cele care se ofereau să o facă, băieții ștergeau doar dacă erau de serviciu sau dacă erau nominalizați de către cadrele didactice.

Interacțiunea dintre elevi/eleve

• Între fete

În general, comportamentul manifestat de fete în raport cu celelalte fete a fost unul civilizat, colegial, de cooperare. În unele situații s-a remarcat o competitivitate între ele (atunci când lucrau în cadrul aceluiași grup), care se manifesta prin neluarea în considerare a sugestiilor formulate de alte fete, prin

replici de genul „*Eu știu mai bine.*”, „*Acum eu sunt singura deșteaptă.*”, prin folosirea unui ton mai ridicat al vocii.

În comportamentul unora dintre fete se remarcă manifestări verbale și emoționale exagerate, demonstrative. În unele clase, fetele vorbesc între ele în timpul orelor, iar, dacă cadrul didactic este mai permisiv și nu le face observație, ele comentează la adresa acestuia.

- **Între băieți**

În general, comportamentul manifestat de băieți în raport cu ceilalți băieți era unul civilizat, colegial. S-a asistat ocazional la comportamente de simulare a unor acte de violență, cu scop de intimidare, demonstrativ, care însă nu s-au materializat în violențe fizice.

S-a remarcat o tendință mai accentuată în rândul băieților (comparativ cu fetele) de a încerca să se facă remarcați, de a ieși în evidență prin acțiuni imature: râs zgomotos (exagerat față de situație), vorbit pe un ton mai ridicat, vorbit în timpul ore, păreau indiferenți la criticile/apostrofările profesoarei etc.

În marea majoritate a situațiilor observate, comportamentul băieților față de cadrele didactice a fost unul civilizat, însă s-a asistat și la o situație în care băieții au manifestat comportamente lipsite de respect față de profesor (replici ironice, răspunsuri insolente). Aceste comportamente au apărut ca reacție la modul de comportare al profesorului (atitudine despotică, ton ridicat, confruntativ, ordonă mai degrabă, decât colaborează, formulează frecvent amenințări, nu este deloc interesat de reacțiile elevilor sau de măsura în care aceștia înțeleg ce li se predă). Într-o situație, în care, primind ca sarcină să deseneze obiecte vestimentare pe o siluetă feminină, unul dintre băieți a vrut să deseneze pe fișă și detalii anatomice feminine (nesolicitate în cadrul sarcinii primite). Profesoara a intervenit cu tact și cu umor și a gestionat situația, redirectionându-l către sarcină.

- **Între fete și băieți**

Nu au fost remarcate comportamente inadecvate în interacțiunile dintre fete cu băieți în clasă. Au existat totuși unele situații în care a fost evident impactul stereotipurilor de gen, mai precis într-o situație ce implica activități de curățenie în clasă, când fetele au fost cele active, băieții eschivându-se de la treabă sau chiar afirmând explicit că „*Măturatul e treabă de fete.*” Reacția fetelor a indicat că se așteptau la această reacție: „*Așa fac ei tot timpul.*”

FOCUS GRUP

Scopul focus grupurilor cu profesori/profesoare, consilieri școlari și elevi/eleve a fost identificarea atitudinilor și a comportamentelor care perpetuează stereotipurile de gen și influențează alegerile profesionale.

Recrutarea participanților

Ne-am axat pe consilieri școlari și profesori diriginți cu care am colaborat în proiecte anterioare ce predau la liceu, dar am recrutat în mod special și cadre didactice de la școli generale, având în vedere grupa de vârstă prevăzută de proiect.

Consilierul școlar este un specialist în educație care planifică și desfășoară activități de consiliere educațională individuală sau de grup care au drept obiectiv adaptarea elevului la probleme specifice mediului școlar; implementează programele de educație pentru carieră în scopul formării de competențe în domeniile vizate prin aria curriculară „Consiliere și orientare”; organizează programe extracurriculare de orientare vocațională; promovează și implementează programele de educație pentru sănătate care vizează formarea și dezvoltarea la elevi a abilităților de management al stilului de viață. Calificarea de consilier școlar este necesară cadrelor didactice licențiate în psihologie, științele educației sau științe socio-umane care doresc să se specializeze în consiliere educațională și consiliere și orientare.

În județul Sibiu, există 54 de consilieri școlari (50 de femei și 4 bărbați!) activi în una sau mai multe școli/licee, în funcție de numărul de elevi. Un consilier școlar trebuie să lucreze cu minim 800 de elevi.

Având în vedere că printre responsabilitățile consilierilor școlari se numără îmbunătățirea comunicării intra- și interpersonale, asigurarea îndrumării în carieră, promovarea egalității de gen și a egalității de șanse, educația sexuală și spargerea miturilor privind sexualitatea pentru adolescenți, participarea la focus grupurile și la activitățile din cadrul proiectului GenderEd a reprezentat o bună oportunitate.

O altă categorie de cadre didactice este cea abilitată să intervină în orientarea în carieră a elevilor, aceștia fiind profesorii diriginți responsabili cu implementarea curriculumului „Consiliere și orientare”.

La Sibiu, A.L.E.G. a susținut un focus grup cu profesori de gimnaziu și de liceu și un altul cu consilieri școlari, cu toții angajați în instituții de învățământ publice. Inspectoratul Școlar al județului Sibiu a fost partener în proiect, iar cadrele didactice au fost recrutate prin intermediul școlilor, cu acordul conducerii acestora. Cercetătorul a rugat directorii școlari să disemineze invitația și formularul de consimțământ către profesori sau, în anumite cazuri, cercetătorul a fost invitat la ședințele cadrelor didactice pentru a prezenta și a explica rolul acestora la focus grup. Consilierii școlari au fost invitați prin intermediul Centrului Județean de Resurse și de Asistență Educațională (CJRAE), care colaborează cu Inspectoratul Școlar Județean Sibiu. Cercetătorul a rugat CJRAE să distribuie membrilor săi invitația și formularul de consimțământ.

Au fost organizate, de asemenea, două focus grupuri cu elevi cu vârste între 13 și 16 ani. În procesul de selecție a acestora, am încercam să asigurăm o acoperire cât mai mare, pentru a reduce prejudecățile și a obține date cât mai bogate. Elevii/elevele au fost încurajați/încurajate să participe de profesorii lor care s-au implicat în trecut în proiecte A.L.E.G. sau care au contribuit la focus

grupuri cu colegii lor. Elevii au primit invitații scrise, care conțineau descrierea proiectului și un formular de consimțământ de semnat de către părinți.

Apoi, s-a realizat o transcriere fidelă a ceea ce s-a discutat la focus grup. Am redus editarea la minim, transcrierea stând la baza analizei de conținut.

Ce am luat în considerare în realizarea analizei?

Aspecte nespuse: Lucrurile care nu se abordează sunt foarte importante. De exemplu, faptul că nu s-au menționat tehnici sensibile la gen de către consilierii școlari în cadrul focus grupurilor ne-a oferit informații prețioase despre nivelul de conștientizare a acestora.

Cât timp s-a discutat despre o anumită idee: O importanță majoră s-a atribuit timpului acordat de participanți fiecărei întrebări. De exemplu, un răspuns foarte succint la întrebarea „În ce măsură credeți că rolurile de gen afectează alegerile academice ale elevilor?/Cum le sunt alegerile afectate de gen?”, urmat de schimbarea rapidă a subiectului, ne-a oferit informații prețioase despre nivelul de conștientizare a acestora.

Neconsecvențe: În cercetările calitative, se întâmplă des ca oamenii să spună ceea ce știu că dorim să auzim de la ei. Au tendința să dea răspunsuri corecte politic, considerate dezirabile din punct de vedere social. În procesul de analiză, am încercat să identificăm toate neconsecvențele, cum ar fi dacă un participant a spus la început că „*Băieții și fetele trebuie lăsați să își aleagă propria cale și să combatem stereotipurile de gen.*”, iar mai târziu, aceeași persoană a făcut o afirmație de genul „*Ei bine, fetele nu pot lucra în construcții, fiindcă au o constituție fizică mai slabă decât a băieților.*”

Codare: În vederea codării datelor transcrise, am utilizat metoda „tăierii și a lipirii” (*copy&paste*).

Mai jos, enumerăm subiectele analizate în acest studiu și câteva dintre cele mai relevante citate sale participanților.

Focus grup cu PROFESORI/PROFESOARE

***Idei, exemple, istorisiri care perpetuează stereotipurile de gen în general și stereotipurile privind alegerile în carieră.

„Fetele învață mai mult, de obicei. Băieții sunt mai raționali...” (Maria)

***Idei, exemple, istorisiri care contestă stereotipurile de gen:

- „Sunt favorizată prin materia pe care o predau... pot să disec toate fațetele. Țin minte că, cu ani în urmă, mi se făcea lehamite de fiecare dată când ajungeam la „Moara cu noroc” în clasă compactă de băieți, mi-era teamă. „Bine i-a făcut

doamna profesoară că o omorât-o, că l-o înșelat.” ... Știam că aveam să mă lupt cu toți și prezentam cealaltă fațetă, a femeii care nu este ascultată, și acum deja se schimbă problema. ... Până la urmă, dacă transpui opera literară și vii undeva în realitatea imediată, îi câștigi...” (F)

- „... Încerc să echilibrez tot timpul lucrurile. Adică, să nu dau ocazia mult mai des băieților sau fetelor să răspundă. Eu având copii, băiat și fată, sunt preocupată de chestia asta foarte mult. Ca și contrapunct, băieții din clasele de filologie sunt blended in. Adevărul e că, acolo unde sunt mai puțini băieți, cred că e foarte greu să atingi un echilibru. Ori sunt mult mai mult în atenție, ori sunt în background...” (F)

- „Facem role play... fetele își doresc să fie băieți. Băieții nu prea vor să fie fete. [râsete]... Băieții sunt foarte nervoși când vine vorba de-a interpreta un rol de fată...” (F)

- „... Hair-stilist... avem băieți excelenți... majoritatea își găsesc de lucru după ce termină liceul...” (F)

- „... și fetele pot avea abilități practice pentru STEM și să aibă o carieră de succes în acest domeniu...” (B)

*** Factori care afectează alegerile educaționale/profesionale (de exemplu, idei, exemple, istorisiri despre copii care au fost afectați de așteptările părinților etc.).

- „Atât la băieți cât și la fete, accesoriizarea și marcarea de gen începe mult, mult mai devreme. Eu am observat deja că în ciclul primar se vede chestia asta” (B)

- „... Părintele își dorește ca copiii să urmeze o școală cât mai bine cotate, chiar dacă nu se știe exact pe viitor... cred că suntem sub presiunea familiei, a mediului educațional, a sistemului ierarhic al educației care alocă un număr de posturi, de clase, de școli, de licee etc....” (B)

Focus grup cu CONSILIERI ȘCOLARI

***Idei, exemple, istorisiri care perpetuează stereotipurile de gen în general și stereotipurile privind alegerile în carieră.

- „Băieții nu doreau să devină educator...preferau învățător că le era mai ușor din punct de vedere al normelor sociale: jocul copilăros e sub demnitatea de bărbat...” (F)

- „Fetelor le era indusă ideea că meseriile care implică multă muncă sau multă matematică sunt nepotrivite pentru ele...o fată care era pasionată de info... cum să stea ea să construiască jocuri? și mai sunt și alte exemple de acest gen” (F)

- „...Un băiat asistent medical, erau multe pacienți care, intrând în cabinet și trebuind să se dezbrace, ziceau: Dar aveți asistent? Cert e că dacă venea medicul, bărbat, nu era așa o barieră, dar la asistent da....sau dacă ai fi părinte în situația de a avea un copil la grădinița, ai avea o rezervă...să-mi trimit fetița la grupa mică la un educator bărbat?” (F)

***Idei, exemple, istorisiri care au modificat stereotipurile de gen.

- „La profesională din toamnă ne străduim – sper să găsim – un instructor auto femeie...” (F)

*** Factori care afectează alegerile educaționale/profesionale (de exemplu, idei, exemple, așteptări ale părinților)

- „Vopsitor auto, salvamontist, că nu sună bine salvamontistă. Dar sunt niște lucruri care au migrat... mai demult ziceam „coafeză” acum stilist...(exemplu: merg la stilist și-l văd pe Alin și îi zic: „Aoleu, Alin, de veneai atunci la mine, ce-ți spuneam? Îți stricam viața” (F)

Focus grup cu ELEVI/ELEVE

***Idei, exemple, istorisiri care perpetuează stereotipurile de gen în general și stereotipurile privind alegerile în carieră.

- „Mi-a făcut observație să nu mănânc prea mult, că nu mă mai alege nimeni. Însă în același timp, trebuie să-mi fac temele, să iau note mari la școală și să intru la o facultate bună. Trebuie să fiu și frumoasă, și deșteaptă. Fratele meu de 4 ani este învățat că trebuie să fie puternic. Tata i-a luat bicicletă, penny board și mașinuțe și nu l-a lăsat să se joace cu plușurile mele pe care le-am îngrijit foarte bine. Am vrut și eu să învăț să merg pe skateboard și tata mi-a spus: „La ce îți trebuie? Tu ești fată.” (F)

- „Ca să fim considerate atractive trebuie să ne comportăm ca „o fată”. Să fim frumoase, slabe, mereu aranjate, finuțe, misterioase etc. Dacă nu ești așa, ești batjocorită și de fete, și de băieți.” (F)

- „Pe internet am găsit o listă de sfaturi atât pentru băieți, cât și pentru fete, pe care o s-o reproduc pe scurt. Băieții trebuie: „să aibă grijă de fizicul lor, să nu fugă de responsabilități, să aibă încredere în forțele lor, să fie stabili emoțional, să fie intelectuali, sociabili și să le placă competiția.” (F)

Pe de altă parte, ca fată trebuie: „ să te machiezi, să te epilezi, să porți rochii și fuste, accesorii roz, tocuri înalte, genți în loc de ghiozdane, parfumuri dulci, să te joci cu părul, să bârfești ocazional, să te prefaci dezgustată în fața lipsei de igienă a altor oameni, să nu înjuri, să nu bei și să citești reviste pentru femei.” (F)

- „Toți băieții din clasă vor la mate-info, chiar dacă nu se descurcă la materiile respective, din cauza presiunii părinților.” (B)

- „Da, avem profesori la care, dacă nu știi răspunsul, ca și fată, automat este din cauza sexului feminin; ni se spune că ne descurcam mai bine în bucătărie sau suntem văzute ca niște obiecte care acceptă remarci sexiste și apropo-uri indecente.” (F)

- „Filologia este pentru fete, științele și matematica-informatica sunt mai grele și sunt pentru băieți.” (F)

- „Când o fată dorește să facă ceva ce, de obicei, este făcut de băieți, este admirată pentru că luptă împotriva stereotipurilor . Însă dacă un băiat face ceva ce, de obicei, este făcut de fete, este marginalizat. Din acest punct de vedere, dacă fetele au trăsături morale considerate masculine (putere, tărie de caracter, independență) sunt mai respectate, în timp ce băieții cu trăsături morale feminine

(sensibilitate, eleganță, empatie) sunt tachinați. Cadrele didactice nu ar avea nicio reacție.” (F)

- „Când un băiat plânge, prietenii lui îi spun ca trebuie „să fii tare, că doar nu ești femeie”. Au asociat exprimarea emoțiilor cu un anumit sex și folosesc asta ca o insultă. Pe de altă parte, dacă o fată este responsabilă, puternică și independentă, i se spune că „acționează ca un bărbat”. Asta însemnând că dacă ai un caracter puternic, semeni cu un bărbat, iar dacă ești emotiv ești asociat peiorativ cu o femeie.” (B)

- „Bărbaților li se spune că trebuie să muncească greu și/sau să își aleagă o meserie masculină (inginer, informatician, medic), iar femeile aleg meserii „adecvate” pentru ele (profesoare, asistente).” (F)

- „Fetele nu sunt încurajate să îmbrățișeze profesii din sfera științei.” (F)

***Idei, exemple, istorisiri care au modificat stereotipurile de gen.

- „La firma la care lucrează tatăl meu, sunt mult mai mulți bărbați... înainte erau numai bărbați, dar acum au mai apărut chiar destul de multe femei ” (Dana)

***Factori care afectează alegerile educaționale/profesionale (idei, exemple, așteptări ale părinților).

- „Subtil, mi se spunea că „Uite, chestia asta poate nu e pentru tine, gândește-te...” (Dan, care își dorește să devină psiholog)

CERCETARE DOCUMENTARĂ (ANALIZA MANUALELOR ȘCOLARE)

Materialele didactice sunt extrem de importante, deoarece acestea asigură controlul activității de predare. În vederea realizării cercetării documentare, ne-am concentrat pe manuale care pot conține reprezentări stereotipale ale femeilor și ale bărbaților.

În fiecare stat European implicat în proiect, s-au ales spre analiză câte două manuale, unul reprezentând o materie umanistă și altul pentru o disciplină STEM; s-au evaluat imaginile și textele care fie întăresc, fie contestă stereotipurile de gen despre fete/femei și despre băieți/bărbați.

În România, am evaluat cele două manuale de mai jos.

Manual umanist - Manualul de cultură civică

***Stereotip evident: imagine/imagini sau texte(e) din manual care reproduc stereotipuri clare.

Nu au fost regăsite stereotipuri evidente. Manualul abordează în mod echidistant aspecte sociale, istorice, civice și politice; sunt vizibile eforturile autorilor de a ține cont de considerente de gen.

***Stereotip subtil: imagine/imagini sau texte(e) din manual care reproduc stereotipuri subtile.

În tot manualul se întâlnesc diverse imagini care ilustrează situații politice și sociale. Cele mai multe desene surprind grupuri de persoane, în care femeile sunt întotdeauna minoritate (de exemplu, dintr-un grup de 5-6 persoane, numai una este femeie).

***Oportunități ratate/Abordarea insensibilă la diferențele de gen (*gender-blind*): Ratarea oportunităților de a contesta stereotipuri de gen în manualul școlar.

Deși în limba română, substantivele se declină în funcție de gen, limbajul utilizat în manual este unul generic, majoritatea substantivelor fiind declinate la masculin (de exemplu, colegul, cetățean, elev, adversar, partener). Autorii nu au profitat de șansa unei exprimări mai nuanțate din punct de vedere al genului. În anumite situații, ar fi trebuit folosite atât forma feminină, cât și cea masculină a substantivelor.

Manualul este presărat cu citate, majoritatea acestora aparținând unor bărbați. Autorii ar fi putut include și citate ale unor femei.

La începutul manualului, unde este explicată noțiunea de cetățenie, autorii au pierdut oportunitatea de a menționa că, în antichitate, numai bărbații aveau calitatea de cetățeni și beneficiau de drepturi, în timp ce femeilor li se nega în mod explicit acest beneficiu. Textul utilizează expresia „fiica unui cetățean”, dar nu explorează implicațiile acesteia.

La sfârșitul manualului, regăsim un glosar de termeni. Am observat că deși termenul „prejudecată” este explicat, „stereotip” nu apare.

***Conștientizarea dimensiunii de gen: imagine/imagini sau texte(e) din manual care contestă stereotipuri de gen.

La pagina 13, găsim o activitate care menționează consecințele prejudecăților privind anumite aspecte de gen: „bărbații sunt mai buni politicieni decât femeile”, „femeile se îngrijesc de alții mai bine decât bărbații”. Elevii sunt invitați să dezbată, pe grupuri, astfel de prejudecăți și mijloace de a limita impactul lor.

La pagina 16, o notă subliniază rolul jucat de Eleanor Roosevelt în introducerea expresiei „*human rights*” (drepturile omului), în loc de “*men’s rights*” (drepturile bărbatului).

La pagina 19, un desen ilustrează rolurile simbolice ale oamenilor în societate. În imagine regăsim și o femeie, dar aceasta este singura care nu are un rol specific. Autorii încurajează discuțiile pe această temă. De asemenea, la capitolul despre roluri în familie, autorii menționează că rolurile tradiționale s-au schimbat și că acest aspect este benefic femeilor, pentru care au crescut șansele împlinirii profesionale.

La pagina 20, o casetă de informații face referire la „discriminarea pe considerente de gen”, definind-o ca fenomen care se întâlnește atât în societate, cât și în familie.

La pagina 47 se discută aspecte privind guvernul și puterea executivă; elevii sunt invitați să își exprime părerea despre anumite situații discutabile: faptul că guvernele române de după 1989 au fost alcătuite aproape integral din bărbați, că o cauză ar putea fi discriminarea sau faptul că anumite guverne din lume sunt conduse de femei.

La pagina 58, o activitate invită la analizarea stereotipurilor de gen întâlnite în societate. Elevii sunt rugați să conteste valabilitatea anumitor idei, fiind încurajați să își exprime părerile personale, chiar dacă acestea sunt opuse opiniei generale din comunitatea lor, dar și să se gândească la influența mass-media asupra formării opiniei publice.

Am observat că imaginile cu grupuri de oameni ilustrează situații diverse, echilibrul de gen este adecvat, iar bărbații și femeile sunt în principal reprezentați în mod egal.

Manual din sfera STEM - Manualul de biologie

*****Stereotip evident: imagine/imagini sau texte(e) din manual care reproduc stereotipuri clare.**

Manualul are o abordare științifică față de biologie. Nu s-au luat în considerare multe aspecte privind genul. Părerile exprimate vizavi de rolurile de gen sunt destul de conservatoare. De exemplu, la pagina 14, capitolul „Funcția reproductivă la om”, regăsim o secțiune denumită *Dacă vrei să afli mai mult*. Textul explică anumite concepte, dar cu o atitudine de blamare față de mamele care întâmpină dificultăți în timpul nașterii. Se induce atitudinea de învinovățire a mamei în cazul unui avort spontan ori dacă are o grupă sanguină diferită față de cea a partenerului (Rh+ vs. Rh-), dacă cel mic se naște prematur sau dacă femeia se îmbolnăvește în timpul sarcinii.

*****Stereotip subtil: imagine/imagini sau texte(e) din manual care reproduc stereotipuri subtile.**

În tot manualul întâlnim diverse imagini care ilustrează corpul omului. Majoritatea acestora prezintă sexul masculin, corpul femeilor apărând numai atunci când se descriu părțile corpului specifice femeilor.

*****Oportunități ratate/Abordarea insensibilă la diferențele de gen (*gender-blind*):** Ratarea oportunităților de a contesta stereotipuri de gen în manualul școlar.

Limbajul utilizat în manual este generic, majoritatea substantivelor fiind declinate la masculin (de exemplu, individ, om). Autorii nu au profitat de șansa unei exprimări mai nuanțate din punct de vedere al genului. În anumite situații, ar fi trebuit folosite atât forma feminină, cât și cea masculină a substantivelor.

În explicarea funcțiilor corpului, ar fi trebuit să se țină cont de diferențele dintre femei și bărbați. Diferențele nu sunt foarte evidente, separarea pe genuri existând

doar la capitolul despre sistemul reproducător. De exemplu, explicațiile privind sistemul endocrinologic nu conțin diferențe bazate pe sex.

La pagina 77, se explică sistemul nervos și relația dintre simțuri. Manualul arată că, în cazul anumitor profesii, simțul auditiv poate fi păcălit, lucru care poate pune oamenii în pericol. Însă ocupațiile prezentate sunt descrise ca și cum ar fi specifice bărbaților. Nu se prezintă deloc exemple de astfel de profesii realizate de femei.

***Conștientizarea dimensiunii de gen: imagine/imagini sau texte(e) din manual care contestă stereotipuri de gen.

La pagina 5, definiția funcțiilor organismului împarte populația în indivizi de sex feminin și de sex masculin, nu în bărbați și femei. Autorii preferă utilizarea termenului neutru - individ (individ de sex feminin/masculin).

La pagina 23, regăsim secțiunea intitulată „Relația dintre sexe”, unde se explică faptul că funcția reproducătoare este guvernată de creier. Relațiile dintre oameni trebuie să respecte norme sociale, iar ambele sexe trebuie să se respecte și să se trateze cu respect. Autorii sugerează că băieții trebuie să fie responsabili vizavi de colegi și prieteni în ceea ce privește sexualitatea și sentimentele, dar că acest lucru nu se aplică și fetelor. Imaginile utilizate le induc fetelor ideea că sunt vulnerabile și că au nevoie de protecție. Din păcate, așadar, chiar și în situațiile unde se ține cont de dimensiunea de gen, stereotipurile sunt întărite.

La pagina 81, sunt descrise modalități de a menține sănătatea sistemului nervos. O măsură de prevenire a bolilor sistemului nervos este consilierea vocațională de calitate, care să țină cont de abilitățile și talentele elevilor. Din păcate, textul insistă pe interpretarea că anumite profesii sunt mai potrivite pentru fete, respectiv pentru băieți, pe baza capacităților fizice ale acestora.

Considerente de etică și de confidențialitate în realizarea cercetării

Protejarea anonimității și a confidențialității participanților la studiu:

S-au obținut toate permisiunile și autorizațiile necesare de la autoritățile relevante în vederea accesului în școlile unde s-a realizat cercetarea, conform legislației naționale din fiecare stat partener. Toate rezultatele proiectului au asigurat anonimitatea participanților la proiect. În mod specific, pentru observarea la clasă, echipele naționale de cercetare au obținut permisiunea Comisiei de bio-etică sau a autorităților similare relevante. Numele reale ale participanților la focus grupuri au fost excluse din documentele publice, fiind înlocuite de pseudonime. Datele personale colectate de la participanți au fost stocate în

siguranță de organizațiile partenere. Înregistrările vocale au fost salvate pe computerele personale ale cercetătorilor și securizate cu parolă.

Consimțământul participanților:

Participanții la studiu au semnat formulare de consimțământ informat, după ce li s-a prezentat clar proiectul, obiectivele focus grupurilor și subiectele discutate. S-a solicitat și s-a obținut consimțământul părinților, al unităților de învățământ și al autorităților în domeniu. Participanții la focus grupuri au avut dreptul de a-și retrage oricând consimțământul de participare la studiu. Nu s-au colectat și nu s-au raportat date personale sensibile în vederea realizării acestui studiu.

Date de cercetare

Datele de cercetare cuprind:

- 1. Idei, exemple și istorisiri care perpetuează stereotipurile de gen, preluate din analiza curriculumului, din focus grupuri și din observare;*
- 2. Bune practici: Idei, exemple și istorisiri care contestă stereotipurile de gen, preluate din analiza curriculumului, din focus grupuri și din observare.*

La începutul anului 2017, Institutul de Științe ale Educației a propus spre consultare publică proiectele de programe școlare pentru gimnaziu. În acest context, organizațiile membre ale Coaliției pentru Egalitate de Gen, din care și A.L.E.G. face parte, își exprimau îngrijorarea că aceste proiecte nu includeau mențiuni despre egalitatea de gen, drepturile femeilor, stereotipuri de gen, discriminare, drepturile minorităților sexuale, educație sexuală și drepturi reproductive. Considerăm că este urgentă și necesară remedierea acestor grave scăpări. Generațiile viitoare de elevi trebuie să fie educate în spiritul respectării drepturilor omului, iar educația pentru egalitate de gen are un rol esențial. Ținând cont de importanța educațională a noilor programe școlare și rolul social al educației, Coaliția pentru Egalitate de Gen solicita organizarea unor dezbateri publice care să includă specialiști din domeniu și organizații de drepturile omului. Un grup de lucru pe tema egalității de gen în educație, care a inclus și Coaliția pentru Egalitate de Gen, a început să se reunească în primăvara anului 2018.

- 3. Alți factori care influențează alegerile educaționale și profesionale.*

Abordarea și sublinierea efectelor dăunătoare ale stereotipurilor de gen pe tot parcursul ciclului educațional, de la școala primară la învățarea pe tot parcursul vieții, poate juca un rol important în reducerea inegalităților de gen în alte domenii ale vieții (EIGE, 2017). Abordarea stereotipurilor de gen și a segregării de gen este, de asemenea, esențială pentru modernizarea sistemului de învățământ superior (Comisia Europeană, 2011) și este o condiție prealabilă pentru atingerea obiectivului Europa 2020 - creșterea numărului de tineri cu vârsta cuprinsă între 30 și 34 de ani, cu studii superioare, cu cel puțin 40% până în 2020.

Recomandări

Este clar că stereotipurile de gen se fac simțite în atitudinea cadrelor didactice la clasă (prin remarcile și limbajul utilizat), precum și în modul în care acestea îndrumă sau ghidează elevii în procesul de găsire a vocației. În plus, părinții întăresc și ei idei care conduc la segregare de gen în educație și pe piața muncii. Manualele ilustrează starea de fapt și nu profită de oportunitățile de a-i încuraja pe tineri să depășească limitele existente; mai mult, nu răspund diferitelor realități și nevoi ale femeilor și bărbaților în mod constructiv și nu oferă vizibilitate și recunoaștere calităților femeilor și bărbaților. Este nevoie de o schimbare structurală, care este posibilă prin integrarea dimensiunii de gen; astfel, va fi revizuit atât mediul școlar, cât și procesul de pregătire a profesorilor și consilierea oferită elevilor în școli, precum și manualele după care studiază, cu scopul de a susține egalitatea de gen și a capacita băieții și fetele să își găsească și să își urmeze vocația, în ciuda pre-concepțiilor despre ce pot și ce nu pot să facă femeile și bărbații.

Recomandăm introducerea abordării integratoare a perspectivei egalității de gen în educație. Aceasta ar putea, de exemplu, să contribuie și la o participare sporită a părinților și a îngrijitorilor la învățarea de-a lungul vieții și la reducerea segregării de gen pe piața muncii. Integrarea dimensiunii de gen are un rol important în facilitarea realizării unui cadru de referință stabilit în cadrul strategic Educație și formare 2020 (ET 2020) a unei participări a cel puțin 15% dintre adulți în învățarea de-a lungul vieții (Consiliul Uniunii Europene, 2009).

Sunt extrem de necesare intervențiile care să ajute la identificarea și depășirea stereotipurilor de gen și la formarea de atitudini și comportamente bazate pe egalitate de gen la nivelul învățământului primar și secundar, atât în rândul cadrelor didactice, cât și al elevilor, cu scopul pe termen lung de obținere a egalității de gen pe piața muncii. Cadrele didactice pregătite în acest sens pot juca un rol esențial în implementarea unor intervenții de acest tip adresate populației generale. Aceste cerințe cu privire la „îmbunătățirea formării cadrelor didactice în domeniul drepturilor femeii și a egalității de gen...” sunt subliniate și în recomandările pentru România făcute de către Comisia CEDAW în evaluarea raportului prezentat de Guvern în 2017. Se recomandă prioritizarea „*eliminării stereotipurilor tradiționale și a barierelor structurale care ar putea descuraja fetele să se înscrie în domenii tradiționale dominate de bărbați, cum ar fi știința și tehnologia, să-și intensifice eforturile de a oferi fetelor consiliere în carieră cu privire la carierele non-tradiționale și de a încuraja fetele să participe la formare profesională non-stereotipică*”(CEDAW, 2017).

Bibliografie

În limba engleză:

Alvarez-Nunes, T. (2014). Combating gender stereotypes in the education system: success stories. Published in the *Council of Europe's Conference report on Combating gender stereotypes in and through education*, Helsinki, 2014.

Beth Kurtz-Costes, Stephanie J. Rowley, April Harris-Britt, & Taniesha A. Woods. (2008). Gender Stereotypes about Mathematics and Science and Self-Perceptions of Ability in Late Childhood and Early Adolescence. *Merrill-Palmer Quarterly*, 54(3), 386-409.

Caprile M. et al. (2012). *Meta-analysis of gender and science research*. Brussels: European Commission.

Deutsch, F. (2007). Undoing Gender. *Gender & Society*, 21(1), 106-127.

Elwood, J. (2005). Gender and achievement: what have exams got to do with it?. *Oxford Review Of Education*, 31(3), 373-393.

European Institute for Gender Equality (EIGE). (2016). *Gender in Education and Training*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Francis, B. (2002). Is the Future Really Female? The Impact and Implications of Gender for 14-16 Year Olds' Career Choices. *Journal Of Education And Work*, 15(1), 75-88.

Francis, B., & Skelton, C. (2005). *Reassessing gender and achievement*. London: Routledge.

Jones, S., & Myhill, D. (2004). Seeing things differently: teachers' constructions of underachievement. *Gender And Education*, 16(4), 531-546.

Kauchak, D., & Eggen, P. *Introduction to teaching*.

Legewie, J., & DiPrete, T. (2014). Pathways to Science and Engineering Bachelor's Degrees for Men and Women. *Sociological Science*, 41-48.

Murphy, P., & Whitelegg, E. (2006). Girls and physics: continuing barriers to 'belonging'. *The Curriculum Journal*, 17(3), 281-305.

Nesse Network of Experts. (2009). *Gender and Education (and Employment): Gendered imperatives and their implications for women and men*. Brussels: European Commission.

Niederle, M., & Vesterlund, L. (2008). Gender Differences in Competition. *Negotiation Journal*, 24(4), 447-463.

Raghavendra T. (2014) *Understanding Gender: A training module for teachers*. KHPT, Faculty of Public Health and Policy, London School of Hygiene and Tropical Medicine, UK

Ridgeway, C., & Correll, S. (2004). Unpacking the Gender System. *Gender & Society*, 18(4), 510-531

Van de Werfhorst, H. (2006). Scarcity and Abundance: Reconciling Trends in the Effects of Education on Social Class and Earnings in Great Britain 1972-2003. *European Sociological Review*, 23(2), 239-261.

În limba greacă:

Αθανασιάδου, Χ. (2002). *Νέες γυναίκες με πανεπιστημιακή μόρφωση και η συμφιλίωση ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας στο σχεδιασμό της ενήλικης ζωής*. Διδακτορική διατριβή. Τμήμα Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Δεληγιάννη-Κουιμτζή, Β. (2010). Εισαγωγή. Στο: *Συμβουλευτική με την οπτική του φύλου* (σελ. 13-23). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

În limba română:

Cosima RUGHINIȘ, Laura GRÜNBERG, Raluca POPESCU (coord.), *Alice în Țara Manualelor. O explorare a personajelor care îi inspiră pe copii în școală*, Universitatea București, 2015
<https://www.scribd.com/document/270405416/Raportul-Integral-Alice-in-Tara-Manualelor>

Studiul realizat în cadrul proiectului „*Educația fără discriminare este și treaba mea!*”, implementat de Centrul de Resurse Juridice, Mihaela MANOLE, „*Combaterea excluziunii de la educația de calitate – priorități din prisma politicilor publice*”, 2017, sursă consultată pe 27 ianuarie 2017
<http://www.educatiefaradiscriminare.ro/articole/combaterea-excluziunii-de-la-educatia-de-calitate/>

Mediterranean Institute of Gender Studies
(Cyprus)
<http://www.medinstgenderstudies.org/>

Cyprus Family Planning Association (CFPA)
(Cyprus)
<http://www.cyfamplan.org/famplan/page.php?pageID=1&langID=13>

Asociația pentru Libertate și Egalitate de Gen (A.L.E.G.)
(Romania)
<http://www.aleg-romania.eu/>
+40 753 893 531

Women's Issues Information Centre (WIIC)
(Lithuania)
<http://www.lygus.lt/>

Centro Documentazione Donna (CDD)
(Italy)
<http://www.cddonna.it/>